

Els desafiaments del català davant de la interculturalitat

Emili Boix-Fuster

Professor titular de la Universitat de Barcelona

i membre de la xarxa CRUSCAT

1. Els reptes del fenomen immigratori

Europa, la nostra vella Europa, està vivint darrerament una experiència immigratòria amb uns trets sense precedents. Mentre que els EUA van viure ja un llarg període d'immigració (cinquanta milions entre 1845 i 1925), Europa s'enfronta amb una immigració africana, americana, asiàtica, de la resta d'Europa mateix, amb unes dimensions i amb un dramatisme nous, que supera les immigracions anteriors dels seixanta o setanta de la postguerra cap a Alemanya o cap al nord d'Itàlia.

Actualment, Espanya i Catalunya es troben al capdavant de les zones destinatàries de més immigrants. El 2006 vivien a Catalunya 940.000 nous immigrants, que representaven un 13,7 % de la població, és a dir quasi una quarta part de la població immigrant a Espanya (*El País*, 26-X-2006). Fa pocs dies escoltàvem i llegíem (Josep Olivé, UAB) que es preveu d'una manera agosarada que poden arribar a venir un milió d'habitants a Catalunya en els propers deu anys. Així doncs, la immigració que ara tenim durarà perquè el contrast entre els nivells de vida dels països emissors i receptors és brutal i perquè els necessitem: falta molta mà d'obra per tenir cura dels nostres avis, per pujar les bastides dels blocs de pisos, per atendre els clients dels nostres restaurants o, fins i tot, per llegir els sermons a les nostres esglésies. Fa poc, amb la meua coral vaig anar a cantar en una església d'Esterri d'Àneu: la missa la celebrava un capellà immigrant colombià. El sermó va ser íntegrament en un català gairebé impecable, après al seminari de la Seu d'Urgell. No tots els immigrants viuen la mateixa experiència que aquell capellà d'Esterri. El més comú és que els immigrants aprenguin primer o únicament el castellà, llengua percebuda com a més útil. És representativa l'opinió d'un immigrant paquistanès (Abdul-Razzaq Sadiq) a *El País* (26-X-2006): «Nos ponen muy

duro lo de aprender catalán. Yo quiero conocerlo más, y hablarlo, pero primero he de consolidar el castellano, que es la segunda lengua en el mundo. Necesitamos tiempo [...]. Primero siempre está la falta de papeles, luego la lengua, el trabajo y la vivienda.»

Per tant, la naturalesa intercultural de les nostres societats esdevé inevitable.

La població europea, amb les incerteses de la modernitat, podria tenir actituds hostils i negatives envers la immigració, envers l'immigrant percebut com un intrús que destarota la nostra parcel·la de món, un intrús perillós de qui s'ha de recelar. Nosaltres, a Catalunya, estem vacunats contra tot això?

2. Catalunya, país d'immigració

Nosaltres, des de Catalunya, vivim aquesta experiència migratòria amb trets peculiars. No tractaré en aquesta intervenció dels altres territoris de llengua catalana, que tenen altres especificitats. A les Illes Balears, per exemple, té molt pes la població resident europea, sobretot alemanya.

A Catalunya, d'una banda, ja hem viscut una profunda i intensa experiència immigratòria. Encara ara, l'època amb més aflluència immigratòria ha estat la de mitjan dècada dels anys seixanta, provinent sobretot d'Andalusia, quan les barraques ocupaven les platges del que ara és el Port Olímpic o els estatges del mateix Estadi Olímpic de Montjuïc, que s'havia convertit en una baluerna decadent.

Anna Cabré ha assenyalat més d'una vegada que tres de cada quatre catalans provenim d'alguna manera, per una branca familiar o una altra, de la immigració peninsular. No és per un atzar que els deu cognoms més freqüents a Catalunya el 2004 acabin tots amb z (Martínez, López, Sánchez, Fernández, Rodríguez, Pérez, González, Gómez i Ruiz), amb l'excepció de Garcia (Família Fernández, 2004). Catalunya ha estat un país construït a partir de la immigració: l'arribada d'immigrants forma part de la seva història i de la seva identitat. Tots som immigrants d'alguna manera o altra. A les nostres societats occidentals circulen ingredients culturals de tot tipus que es difonen per pol·linització. Un anunci antiracista alemany, que molts deuen conèixer, recorda molt bé aquest aiguabarreig de les nostres societats:

El teu Crist és jueu, el teu cotxe és japonès, la teva pizza és italiana, la teva democràcia és grega, el teu cafè és brasiler, les teves vacances són marroquines, la teva numeració és àrabiga, les teves lletres són llatines... I encara goses dir que el teu veí és estranger?

Socialment, però, s'ha restringit l'ús del mot *immigrant* als nouvinguts pobres. Insòlitàment s'etiquetaria Cruyff com a immigrant, un gran jugador de futbol, que, per cert, ha mostrat com es podia progressar ben bé a Catalunya sense parlar pràcticament un mot de català i arribar, fins i tot, a rebre la Creu de Sant Jordi.

D'altra banda, des de Catalunya vivim aquesta immigració amb inquietud, que pot esdevenir reticència o por. La immigració és viscuda de manera ambivalent: presenta grans esperances i, alhora, grans dubtes i ombres. Essent Catalunya una nació minoritzada, mancada de poders propis, amb una llengua pròpia molt fràgil, no pot gestionar els reptes de multiculturalitat i interculturalitat que planteja aquesta nova immigració. L'Estat no vetlla prou pels nostres interessos, si no és que hi atempta en contra directament. Recordem durant el segon mandat d'Aznar una tramesa d'immigrants indocumentats de les Canàries a Catalunya. O recordem, fa poc, el recurs d'inconstitucionalitat presentat pel Defensor del Pueblo (quin *pueblo*?) contra l'Estatut d'autonomia aprovat el mes de juny del 2006 pel poble de Catalunya.

Hauríem de poder gestionar més la política d'immigració a la Catalunya actual, per poder donar més qualitat de vida als immigrants, però també perquè aquesta política d'immigració és inevitablement també una política d'identitat. Correm el risc que els nous immigrants optin gairebé exclusivament per la llengua i cultura castelleses. Arribats a un territori amb doble lleialtat lingüística és bastant lògic que els immigrants triïn la llengua que els proporciona més avantatges, la que els permet més mobilitat, o, encara més evident, la que ja porten, si vénen dels països llatinoamericans i arriben a «la madre patria», España. Zapata-Barrero (2006, p. 91) ho exposa clarament:

[...]es pot produir una pèrdua d'hegemonia nacionalista i un retrocés en la cultura pública pròpia. En altres termes, una castellanització de l'espai públic recuperat durant aquests darrers anys. És un fet que sense intervenció pública, l'immigrant s'integra en la cultura dominant, i a través d'aquesta relació de poder, en la seva llengua. Sense intervenció pública s'ha de reconèixer que els immigrants no són aliats, còmplices o partícips de l'autogovern.

En un dels exercicis que faig fer als meus estudiants de sociolingüística a la Universitat de Barcelona, els demano que descriguin la situació sociolingüística de la nostra societat l'any 2050. La majoria són pessimistes: la veuen més castellanitzada i força n'atribueixen la causa a la minorització demogràfica de la població catalana. De fet, la immigració més recent l'únic que fa és fer més visibles dèficits previs en l'ús de la llengua catalana. Com a catalanoparlant em sento amenaçat, perquè sento el risc que el català no pugui ser llengua pública en el propi país, a la pròpia ciutat.

Dos exemples de com la globalització pot representar un reculament de la llengua del país. D'una banda, en una entrevista recent al director dels cinemes Icària de Barcelona, que celebrava un aniversari de la seva creació, aquest argumentava que no havia exhibit pel·lícules en català perquè hi havia, segons ell, molts sud-americans que no entenen la llengua catalana. D'altra banda, en una recerca sobre els usos lingüístics a més de quaranta escoles de conducció a Barcelona, menys d'un cinc per cent feien classes de teòrica en català. Quan vaig preguntar ingènuament el perquè, en una escola del barri de Gràcia em varen respondre: «Hay rusos.»

On podem arribar en el retrocés de la llengua catalana si tothom segueix el mateix raonament? En el meu barri de Gràcia, teòricament el més catalanoparlant de la ciutat, el metge que ve a casa a visitar la filla malalta tampoc amolla un mot en català, els cambrers que m'atenen a l'hora de dinar no entenen res si el client s'allunya del guió del menú de cada dia. Les dones que atenen la meua tia que està immobilitzada usen exclusivament el castellà, i quan vinc a visitar-la, les cadenes de televisió són exclusivament en aquesta llengua. Quan vaig a una botiga de les que abans se'n deia de «todo a cien», haig d'emprar el castellà, amb un venedor que amb prou feines sap aquesta llengua. Noto una melangia per un món catalanoparlant que desapareix, com la que sentien Josep Maria Benet i Jornet o Pau Vidal pel Raval popular i català que s'esvaïa i desapareixia a l'obra teatral *Olors* o a la novel·la *Homeless*, respectivament.

Aquest sentiment de pèrdua, de minorització de la llengua, el sento igual en l'ambient dels estudiants estrangers a Barcelona, que conec de primera mà, perquè des de fa dos anys imparteixo en anglès una introducció a la situació sociolingüística a Catalunya a un grup d'estudiants Sócrates i Erasmus. La majoria d'estudiants, ben diversos (provenen de Polònia, Bèlgica, Alemanya, Irlanda, EUA, Austràlia), vénen com uns moderns goliards: tafanegen de puntetes la realitat que els acull i majoritàriament són impermeables a la llengua catalana. No debades, la llengua dominant els és més útil per anar per aquests mons de Déu. La majoria se n'aniran coneixent ben poc la realitat del país, de la mateixa manera que anirien a estudiar a Copenhaguen o Amsterdam i s'hi comunicarien en anglès amb els col·legues universitaris i «passarien» del danès i l'holandès, respectivament. Al carrer, però, l'holandès i el danès serien llengües vives.

3. Les normes d'ús en les tries de llengua

Què es pot fer davant aquestes tendències que fan del castellà la llengua central de la societat? L'opció de la majoria dels catalans (no ens enganyem) és acotar el cap i seguir

el corrent, el que és normal: adaptar-se sistemàticament al castellà. En els noranta, l'aleshores entrenador del RCD Espanyol, quan algun periodista gosà dirigir-li en una roda de premsa una pregunta en català, li etzibà: «Hablemos normal.» I tenia raó l'entrenador, tot i que no pas bones maneres. Els comercials catalanoparlants, els catalanoparlants en serveis socials, per exemple, s'adapten sistemàticament al castellà i donen el següent missatge: el català, convé entendre'l però no cal parlar-lo. A més, aquesta vella norma d'adaptació al castellà posa traves al possible aprenentatge del català. És significatiu que els manuals de conversa bilingües per aprendre català duguin una frase: «Si us plau, parli'm en català», que és inversemblant en un manual de conversa de l'anglès.

Un servidor fa molts anys que intenta mantenir el bilingüisme passiu, que ens convidava a seguir en èpoques llunyanes Aina Moll. Potser algú una mica grandet recordarà la imatge d'una preadolescent, la Norma, que ens convidava a mantenir el català davant de castellanoparlants. Ara la Norma ja deu haver tingut fills i es deu haver convertit en una mare venerable. Un servidor s'adreça a venedors i cambriers en català perquè crec que és el meu dret com a ciutadà i com a client, perquè estic convençut que és una bona manera de donar espais públics al català i de donar una oportunitat als no-catalanoparlants d'aprendre'l. He arribat a automatitzar força aquest comportament.

La immensa majoria dels meus amics i coneguts fan completament el contrari: s'adrecen en castellà sistemàticament a treballadors de serveis, encara més si tenen aspecte sud-americà o africà. Fa força anys, Kathryn Woolard va descriure amb meticulositat de bona antropòloga aquest comportament «normal»: la norma social d'adaptació sistemàtica al castellà, que ajuda a mantenir el que Barth anomenava «ethnic boundaries», límits o fronteres ètnics. I uso el terme *ètnic* com a sinònim de *grup cultural*, malgrat que el terme *ètnic* sigui políticament incorrecte. A Catalunya tothom té els mateixos drets cívics com a ciutadans catalans, però encara hi ha un grup ètnic de matriu castellana i un grup ètnic de matriu catalana.

Els catalanoparlants, mitjançant les tries de llengua, indiquen qui és del seu grup i qui no: així posen traves a la incorporació de nous membres al grup. Qualsevol que parli imperfectament la llengua, fins i tot amb un accent d'algunes altres zones dialectals del català, és respost en castellà. D'aquesta manera esdevé molt difícil aprendre una llengua, perquè no hi ha una etapa intermèdia d'aprenent.

Un dia, excepcionalment, vaig optar per ser «normal»!: per parlar castellà quan m'adreçava a «castellans». Val a dir que em vaig sentir alleujat, recomfortat. Perquè anar contra corrent cansa, demana esforç. Adaptar-se a la llengua poderosa i dels poderosos no debades és una potent norma social. I davant aquesta omnipotència del

castellà és comprensible que molts nous immigrants (especialment els sud-americans) no arribin a emprar activament la llengua catalana. Per què ho haurien de fer si tothom els parla en castellà? Val a dir que el fenomen recent és el bilingüisme passiu de molts empleats castellanoparlants, que, tot i ser joves i haver après ben segur el català a l'escola, no l'empren mai. Ni tan sols en transaccions comercials. Probablement, el català no el troben en les seves xarxes de relacions socials més quotidianes. Una senzilla i còmoda enquesta permet observar les normes que regulen les tries de llengua. Es tracta de preguntar a un nombre de vianants, el mateix nombre en català i en castellà, una de les preguntes autoritzades a estranys (no els podem demanar què paguen cada any a hisenda): quina hora és o on es troba determinat lloc. En totes les enquestes fetes s'observa un biaix en favor de la llengua castellana.

La majoria dels catalans cedeixen, no militen per la llengua en el dia a dia. Potser experimenten una falsa seguretat en la llengua perquè hi ha institucions (el Govern català i els governs locals, sobretot l'escola) que ja la defensen. No els correspon a ells de fer-ho —pensen. Preval la comunicació per damunt de tot: el que interessa és aconseguir un objectiu mitjançant la llengua, no pas afirmar cap identitat.

Aquest és un capteniment que m'atreveixo a denominar de *suïcida*. Si acotem el cap, si parlem a tothom que no sigui dels «nostres» en castellà, el català a les grans àrees metropolitanes pot quedar-se reduït a la cleda dels de sempre, i a la curta o a la llarga seria minoria a casa seva, amb el risc que acabi essent abandonat, com s'abandona una bicicleta vella i entranyable. Dos llibres magnífics descriuen aquest abandó de la llengua. L'un és ben recent, d'Antoni Mas, s'anomena *La interrupció lingüística a Guardamar* (Universitat d'Alacant, 2006). Potser ben aviat haurem de deixar la frase «de Salses a Guardamar», perquè a les dues viles el català hauria deixat de ser llengua transmesa de pares a fills. L'altre, de Pierre Kretz, *La langue perdue des alsaciens: Dialecte et schizophrénie* (Saisons d'Alsace, 1994), descriu l'acceptació resignada agra i trista amb què els alsacians viuen i veuen el retrocés de llur llengua davant el francès.

El primer dèficit és que el poder bàsic —el central— actua molt rarament a favor de la llengua catalana. Els catalanoparlants no disposem d'un estat plurilingüe, que reconegués en termes d'igualtat la nostra llengua i cultura i que, per tant, rebés els immigrants en la nostra llengua, tal com succeeix al Canadà, model de democràcia federal multilingüe. Els aeroports de Vancouver o de Toronto, en el Canadà anglòfon, usen en els cartells i en els impresos les dues llengües cooficials. En canvi, a Espanya, la majoria de contactes amb l'Administració que té un immigrant són exclusivament en castellà: l'immigrant aprèn ben aviat quina llengua té més valor de canvi. Aquesta manca de multilingüisme no es dona sols en l'Administració pública.

En el sector comercial, llevat de les excepcions d'algunes cadenes comercials com Bonpreu, Caprabo i Condis, el multilingüisme banal és excepcional: no es veu reflectit el multilingüisme en el dia a dia. Espanya, amb la majoria d'habitants de matriu castellana, encara «desprecia cuanto ignora», i és completament impermeable al multilingüisme de l'Estat. És moltíssim més probable trobar retolació d'alimentació en què se'ns adverteix en portuguès sobre «a gordura», el greix d'un producte, que no pas en català.

4. Com es pot continuar essent una societat diferenciada?

Podem recapitular breument els reptes de la llengua catalana i, a continuació, relacionar-hi els reptes específics que planteja la interculturalitat.

En primer lloc, la situació del català té una doble causació: d'una banda, un procés de subordinació política i social des de fa segles; d'altra banda, un procés de desplaçament de població que ha dut milions de persones a les nostres terres, a la llarga franja de la Mediterrània catalana, tal com deia el geògraf francès Pierre Deffontaines.

En segon lloc, el català té plantejats uns reptes, que Albert Branchadell va resumir molt elegantment i mnemotècnicament en sis mots començats per *d*: *dissolució*, *devaluació*, *desintegració*, *divisió*, *desaparició* i *desmobilització*.

Dissolució fa referència al fet que la llengua perdi els trets genuïns, estructurals (fonètics, morfosintàctics, lèxics i discursius) que la caracteritzen. En seria un bon exemple la minva en l'ús dels pronoms adverbials *en* i *hi*. Un altre exemple el proporciona la minva de termes argòtics, dels quals és tan rica la llengua catalana. Ara molts catalanoparlants manifesten irritació amb un «joder» o un «me la suda» clarament aliens a la llengua.

Devaluació fa referència al fet que la llengua no s'emprí o deixi d'emprar-se per a determinades funcions. Evidentment hi ha funcions més clau i significatives que altres. Un bon exemple el proporciona la pèrdua d'ús de la llengua catalana en els àmbits jurídics i administratius, sobretot des del segle XIX, quan s'imposa la llengua castellana. Començant en les facultats de dret i acabant en els despatxos de notaris, jutges, advocats i procuradors, la llengua normal és el castellà i les campanyes catalanitzadores lluiten contra corrent. La llengua del poder continua essent el castellà, tot i tenir el català un corpus terminològic ben preparat per a aquesta tasca.

Desintegració es refereix al fet que la comunitat lingüística es fragmenta, es divideix

en les diferents regions o zones que la componen. Aquest repte es planteja de manera més evident al País Valencià, on, a poc a poc, s'implanta una norma independent del català comú, on els infants a les escoles aprenen una visió distorsionada —millor dit: escapçada— del domini lingüístic, limitat al sud del riu de la Sénia.

Divisió es refereix al possible conflicte entre les comunitats etnolingüístiques a l'interior del país. A Catalunya, per exemple, la divisió es donaria si hi hagués conflicte entre «catalans» i «castellans», entre gitanos i païos o entre un grup de la nova immigració i els autòctons. Els incidents en barris de Terrassa contra població islàmica o les manifestacions contra la construcció d'una mesquita a Premià de Mar serien exemples de divisió. El veto que Francisco Garcia Prieto imposà per prohibir l'accés a la Feria de Abril el 1997 a Joan M. Pujals, de CDC, quan aquest estava impulsant la Llei de política lingüística, fou un altre moment de divisió. Finalment, l'esment reiterat als orígens andalusos de José Montilla, candidat del PSC (PSC-PSOE) a la Presidència de la Generalitat, és un altre exemple d'incitació a la divisió ètnica. Algú s'imagina de què s'acusaria un candidat que exhibís que tingués arrels catalanes per totes les branques dels seus avantpassats?

Desaparició es refereix a la interrupció en la transmissió lingüística intergeneracional. Tristament el català desapareix a llocs com la Catalunya Nord, on va néixer. El català també va desaparèixer de terres on arribà més tardanament: Alacant, València, l'Alguer...

Desmobilització es refereix al fet que davant de tots els altres reptes ja esmentats la població catalana es plegui de braços, i no reaccioni de manera activa i organitzada. Per exemple, en l'àrea del consum, no hi ha pràcticament cap entitat que pressioni les grans empreses a retolar i a etiquetar en llengua catalana.

A tots aquests reptes entrelligats cal afegir el de la nova migració, que planteja interrogants de política cultural i lingüística. La doble lleialtat, les dues ànimes que té el país, planteja l'interrogant de cap a quina comunitat es dirigeixen els novinguts, els que els quebequesos anomenen *al·lòctons*? Cap al grup catalanoparlant o cap al grup castellanoparlant? O a cap dels dos? La immigració, com un reactiu químic, fa aparèixer ben visible la fragilitat social de la llengua catalana:

— En primer lloc, la manca de competències del Govern autonòmic en matèria d'immigració. La societat catalana es troba en un procés de canvi important, però no té eines per reclamar a la Generalitat perquè aquesta no les té a les seves mans.

— En segon lloc, la presència majoritària d'immigrants que ja arriben amb la llengua castellana. En general, per als immigrants l'Administració parla i escriu solament en castellà, i el mateix passa amb els seus llocs de treball.

— En tercer lloc, les normes d'ús ja esmentades en pro del castellà.

Tot plegat afavoreix la llengua castellana. Davant d'aquesta situació, les intervencions catalanitzadores són una feina de Sísif, perquè actuen contra la força del corrent. Podem esmentar, per exemplar, els mestres en aules d'acollida que a escola ensenyen en català als infants nouvinguts, però a fora, d'una manera que sembla esquizofrènica, usen exclusivament el castellà per adreçar-se a immigrants.

Els esforços dels voluntaris per la llengua o de les parelles lingüístiques aconseguen bon resultat, però només són cops de rem en una barca riu amunt, són cops de rem contra corrent.

5. Respostes de les nacions minoritzades davant el repte de la multiculturalitat

Partim del fet que la diversitat és positiva i necessària per al progrés social. Fins ara no ha estat així. Massa vegades s'ha volgut que fóssim iguals en drets i iguals en trets, com si les nostres llengües romàniques no ens permetessin distingir entre el que en anglès anomenen *same* ('igual, idèntic') de *equal* ('equitatiu, amb igualtat de drets'). Levi-Strauss, a *Race et histoire* (1952, citat a Delgado, 1996, p. 88), resumia molt bé aquesta invitació a la diversitat:

És el fet de la diversitat que cal salvar, i no pas el contingut històric que cada època li ha donat i que cap època pot perpetuar més enllà de si mateixa... La diversitat de les cultures és al darrere nostre, al nostre voltant, davant nostre. L'única exigència que podem fer valer, pel que fa a la diversitat, és que es realitzi sota unes formes cadascuna de les quals contribueixi a augmentar la generositat de les altres.

Hi ha un lligam clar entre la identitat i la immigració. I partim que els immigrants es queden, no són en llur majoria *Gastarbeiter* (o treballadors convidats) com en l'Alemanya dels seixanta. Les nacions minoritzades necessiten immigrants per ocupar alguns sectors laborals o per equilibrar la baixa natalitat. En atencions geriàtriques són immigrants sobretot llatinoamericans els qui tenen cura dels nostres ancians dependents. Val a dir que la majoria de les vegades ho fan en llengua castellana. Podem ben dir: «Tingues cura del tercer món, que després, quan siguis vell, serà ell qui tindrà cura de tu.» El Pla de Ciutadania i Immigració (2005-2008) de la Generalitat de Catalunya proposava set premisses per a la política immigratòria:

1. Reconeixement de la diversitat cultural.
2. Drets humans i respecte de la dignitat de la persona.
3. Universalitat de les polítiques públiques i respecte dels drets individuals.
4. Estabilitat i cohesió de la societat catalana.
5. Defensa de la llengua catalana com a llengua de la ciutadania resident.
6. Coordinació, cooperació i responsabilitat.
7. Política d'integració amb base europea.

Zapata-Barrero (2006, p. 83) adverteix del risc sociolingüístic i polític que comporta la immigració llatinoamericana: «El procés nacionalista pot veure's afectat de forma molt contundent pel procés d'immigració de llengua castellana (principalment procedent de països de l'Amèrica Central i del Sud) sense una acció política estratègica.»

Zapata-Barrero (2006, p. 13-14) enumera set premisses des de les quals s'aborda el tema de la immigració en termes de gestió de la identitat:

1. L'acomodació dels immigrants suposa una doble transformació: la identitat dels immigrants i la de la societat d'acollida. És el principi de reciprocitat, el nucli de la interculturalitat.

2. Cap dels arguments que es donin no pot vulnerar els valors liberals i democràtics.

3. Parlem de la cultura pública comuna, que és el que pot legitimar les polítiques.

4. Les demandes dels immigrants i les de les nacions minoritzades són en principi conflictives, ja que els immigrants tendiran a integrar-se a la cultura majoritària. La qüestió és fins a quin punt es pot aconseguir que la immigració esdevingui una font per al propi desenvolupament nacional. Aleshores la minoria nacional pot esdevenir minoritària en el seu propi territori i ser cada vegada menys present en la vida pública.

5. Per a comunitats minoritzades (en graus molt diversos) com la flamenca, la quebequesa o la catalana, el vincle directe entre les polítiques d'immigració i la comprensió de la comunitat política és vital. Parlar de gestió de la immigració significa parlar dels fonaments que legitimen les demandes d'autogovern.

6. Cal reflexionar fins a quin punt la nació minoritzada és capaç de ser ella mateixa multicultural. La lluita per l'autenticitat dels grups nacionals, des del seu inici en el segle XIX, ha portat a l'afany d'aconseguir societats unificades, compactes, en relació amb els altres. Aquest somni de societats compactes és no sols indesitjable, és ja impossible.

7. Una noció que serveix per descriure la situació no és tant la de desigualtat, sinó la de desavantatge. Aquesta situació de desavantatge es produeix per raons diferents per als immigrants i per a les nacions minoritàries. Del que es tracta és de saber també si aquesta situació empitjora en vincular-se tots dos o no és així.

Examinem breument les respostes de dues nacions minoritzades occidentals davant la multiculturalitat: el Quebec i Flandes. En tots dos casos la immigració es planteja en societats on es planteja una doble pertinença: la de la comunitat política majoritària estatal i la de la comunitat expressada per la nació minoritzada.

Will Kymlicka (2003, p. 25) parteix del punt de vista que una nació minoritzada que busca mantenir el que ell anomena la seva «cultura societal» distinta ha de tenir control sobre les polítiques d'immigració. Una cultura societal és «a territorially-concentrated culture, centred on a shared language which is used in a wide range of societal institutions, in both public and private life (schools, media, law, economy, government, etc.). I call it societal culture to emphasize that it involves a common language and social institutions rather than common religious beliefs, or personal lifestyles».¹

5.1. *El Quebec*

Al Quebec, amb importants competències polítiques en immigració, es viu la immigració com una oportunitat, ja que s'intenta que aquesta s'incorpori majoritàriament al grup nuclear del país, el francòfon. Dos exemples de dues actuacions en pro del francès. D'una banda, recordem que al Quebec hi ha escoles i universitats separades, unes en llengua anglesa i d'altres en llengua francesa. Els infants nouvinguts, per exemple, han d'incorporar-se a l'escola francòfona. D'altra banda, el Govern quebequès encoratja la immigració de països francòfons. La política quebequesa dóna un pes preponderant al francès com a llengua d'ús públic cívica, alhora que respecta la gran diversitat de llengües en el món privat, amb la consegüent diversitat d'actituds i de lligams envers la llengua francesa. El que es volia evitar (i s'ha aconse-

1. Una cultura societal és «una cultura concentrada territorialment, centrada en una llengua compartida que s'usa en un ample abast d'institucions, tant en la vida pública com privada (escoles, mitjans de comunicació, pret, economia, govern, etc.). L'anomeno cultura societal per emfasitzar que significa un llenguatge comú i institucions socials més que no pas creences religioses comunes o estils de vida personals».

guit en gran part) és que els nouvinguts s'incorporessin al món anglòfon. Així mateix, recordem que la ben coneguda Llei 101, del 1977, dóna un paper central al francès com a llengua de treball. Aquest model planteja la inclusió del nouvingut per integració: el francès es considera la marca identitària primera dins d'una societat ja plural, en què els immigrants poden aportar elements. La cultura quebequesa no és una pàgina blanca ni una pàgina acabada, sinó una pàgina que s'està escrivint.

El model quebequès és liberal, inclusiu i integracionista, que vol fer perdurar un patrimoni comú i permeable a les identitats múltiples i diverses dels nouvinguts. L'Estat no és de cap manera neutral en la seva política lingüística. El que sí que es propugna és una reciprocitat, un mutu reconeixement, entre les diferents cultures, sobre la base, tanmateix, d'una cultura comuna. Els quebequesos, per assegurar la continuïtat de la cultura i la llengua pròpies dintre un continent abasagadorament anglès, han d'establir una vigilància contínua perquè no es perdi l'hegemonia del francès. Així, a Mont-real, la metròpoli del Quebec francòfon, per exemple, cal vetllar perquè els immigrants optin pel francès. I aquesta vigilància corre el risc d'esdevenir antipàtica. En canvi, a Toronto, la gran metròpoli anglòfona, malgrat la gran diversitat de cultures d'origen (la meitat de la població no ha nascut al Canadà), el comú denominador és sempre i de manera indiscutida l'anglès.

Políticament, el moviment sobiranista quebequès està escorat a l'esquerra. El PQ s'aproxima als plantejaments d'ERC.

5.2. *Flandes*

A Flandes, l'experiència històrica del nacionalisme flamenc ha estat diferent que al Quebec i ha donat com a resultat reaccions diferents envers la immigració. Recordem que el moviment flamenc actual, amb importantíssimes competències de sobirania, és fruit d'una llarga marxa contra el domini francòfon arreu de Bèlgica. El resultat d'aquest plantejament és una visió etnicista: els grups immigrants són percebuts com a grups ètnics diferents i separats del grup troncal flamenc. Hi ha por del que en alemany anomenen *überfremdung* (una immersió produïda per l'abasagadora presència d'estrangers) i pesen molt els partits d'extrema dreta, dels quals el representant més conegut és el Vlaams Blok, ara anomenat Vlaams Belang. Malgrat aquests partits d'extrema dreta (recordem l'alta votació al partit Vlaams Belang en les recents eleccions belgues), hi ha una certa multiculturalització a Flandes.

6. Sortides a l'atzucac

La immigració és un procés costós, dur. L'aculturació, l'apropiació d'una nova cultura és complex i dolorós. Els grans relats sobre la immigració, començats en els anys trenta, ens ho relaten molt bé: la vulnerabilitat de l'immigrant és evident. Recordo, per exemple, *The Polish Peasant in Europe and America* (*El camperol polonès a Europa i a Amèrica*), de Thomas i Znaniecki, un clàssic de la sociologia de la immigració que va atreure molt l'atenció dels sociòlegs catalans en els seixanta, perquè aquests estaven amoïnats per entendre què estava passant al país. L'adquisició d'una nova llengua és normalment un dels components d'aquesta immigració i també té un preu molt alt. Aconsello (aniria bé que es traduís) el deliciós llibre d'Eva Hoffman *Lost in translation: A life in a new language* (Penguin, 1989), que relata els mil detalls i matisos que aprèn una noia jueva polonesa, la mateixa autora, que passa a viure al Vancouver anglòfon des de la seva Polònia natal. Davant les barreres idiomàtiques, una opció és esforçar-se per obrir-se al nou món, com fa Eva Hoffman, o bé tancar-se. Un tercer autor polonès, el gran periodista Ryszard Kapuscinski, ens descriu molt bé com l'immigrant corre el risc de tancar-se quan s'ha d'enfrontar amb l'alteritat:

De sobte, em vaig sentir atrapat en un parany, acorralat. Acorralat per la llengua. En aquell moment la llengua em va semblar una cosa material, proveïda d'una corporeïtat física, un mur que tot d'una sorgeix al camí i ens barra el pas, tanca el món i ens hi veda l'accés. En aquella sensació hi havia quelcom de desagradable i humiliant. Potser això explica per què l'home experimenta por i inseguretat, per què s'erigix alerta i recelós quan es troba per primera vegada davant d'una persona o d'una cosa estranya. ¿Quines conseqüències tindrà aquesta trobada? ¿Com s'acabarà? Val més no córrer riscos i no sortir de la closca segura del món nostrat! Val més no treure el nas més enllà de la cleda!

No pretenc donar un solucionari a aquest desafiament de la interculturalitat que fins ara he presentat. El que faig a continuació és donar les respostes que hi han donat dos autors ben diferents, amb perspectives diferents: Maalouf i Beck.

6.1. *El joc de les identitats*

Una primera resposta a aquest multiculturalisme és la donada pel llibre de considerable èxit d'Amin Maalouf (1998) amb el títol ben eloqüent de *Les identitats que maten*,

que segons confessa ell mateix duia el subtítol: *Com domesticar la pantera?*, escrit després del desastre de la Guerra Civil de l'ex-Iugoslàvia. En general, Maalouf, un cristià libanès afincat a París, és a dir un exiliat d'un país delmat per la Guerra Civil i el conflicte amb Israel, desconfia profundament de les lluites per les identitats. Ell és un personatge fronterer, dels que ell mateix afirma que «poden jugar un rol per teixir lligams, dissipar malentesos». Com ell afirma «on ne sait jamais où s'arrête la légitime affirmation de l'identité» (p. 46). Maalouf es refereix directament a les revenges identitàries: «tota pràctica discriminatòria és perillosa, fins i tot quan s'exerceix a favor d'una comunitat que l'hagi soferta» (p. 195). Totes les doctrines poden «derrapar», totes poden ser pervertides. D'acord amb Delgado (com vèiem més amunt), Maalouf nega que hi hagi identitats essencialistes, un fons identitari, sinó que tots som un feix d'identitats múltiples. Tothom és minoritari en algun tret i cada vegada més hi ha més gent que es pot sentir immigrant: l'univers on vivim no és semblant a la nostra terra d'origen i cada vegada sentim més que la nostra identitat, tal com la imaginàvem des de la infantesa, està amenaçada. *Identitat* és allò que fa que cadascú no sigui idèntic a qualsevol altra persona, és a dir, una combinació única. Una identitat és «un dessin sur une peau tendre, qu'une seule appartenance soit touchée et c'est toute la personne qui vibre» (p. 37). Les amenaces que poden rebre les identitats són especialment fortes quan la modernitat uniforma. Perquè una persona es pugui sentir còmoda en el món d'avui, no ha de sentir-se obligada a abandonar la seva llengua identitària. Un ha d'apropiar-se de la modernitat, no tenir sempre la impressió de manllevar dels altres

Aquestes prevencions envers la concepció tribal de la identitat porten més aviat a una visió republicana a la francesa de la identitat. De tota manera, Maalouf apunta un element no present en el republicanisme francès que és monològic culturalment: el principi de la reciprocitat i la invitació al manteniment de la diversitat. Una excel·lent citació convida a la igualtat entre les llengües (p. 60):

Si aquell del qual estudio la llengua no respecta la meua, parlar la seva llengua cessa d'ésser un gest d'obertura, esdevé un acte de vassallatge i de submissió. En canvi, cal un combat contra la uniformitat, perspicaç, exigent, selectiu, sense pors excessives i constantment obert a l'avenir.

Massa sovint les llengües centrals de la humanitat (l'anglès, el francès, el castellà...) se'ns imposen, ens hi obliguen. Com es pot estimar allò que no s'ha pogut triar lliurement?

El llibre conclou amb una crida. Tothom ha de poder identificar-se al país on viu i al món d'avui. Les societats han d'assumir les pertinences múltiples que han forjat llur identitat.

6.2. És possible un patriotisme cosmopolita?

Una altra resposta no és tan reticent a la lluita per les identitats. Més aviat el que fa és impulsar un home (una persona) pertanyent a diferents àmbits de pertinença, una persona diguem-ne *glocal*, per a la qual el *tant... com* substitueixi l'històricament dominant *o... o*. Ulrich Beck, en el seu assaig *La mirada cosmopolita* (2004), reivindica que s'esmicolin les velles distincions entre *nosaltres* i *els altres*, que s'abandonin els nacionalismes introvertits, que es volen blindar a l'exterior. La globalitat, la tenim a les nostres llars, bé que conservem les inèrcies nacionals. El nacionalisme batega als cors, mentre que el cosmopolitisme encara està conceptualitzat, no viscut de manera interioritzada. El fracàs en l'aprovació de la Constitució europea va mostrar els límits encara del procés de globalització. Però l'esdevenir cosmopolita de la realitat es compleix com a efecte col·lateral de decisions no conscients. El cosmopolitisme encara és suportat, no creat: és un cosmopolitisme encara deformat (p. 20):

Ni l'estat ni les nacions poden ja ordenar la vida i la convivència de les persones. Toca a les persones cercar el propi camí i redefinir els propis interessos i els propis vincles entre les ruïnes de les certeses.

La mirada cosmopolita significa que, en un món de crisis globals i de perills generals de la civilització, les velles distincions entre *dintre* i *fora*, entre *nacional* i *internacional*, entre *nosaltres* i *els altres* perden el seu caràcter vinculant. Cal un realisme cosmopolita. El meu barber de tota la vida, anomenat Bosch, ha afegit al seu cartell «since 1926» per donar-li un toc internacional, que de tan pretencions gairebé és pedant. Els anuncis de les grans marques comencen tots a incorporar fragments en anglès. Així, Lufthansa du el subtítol «There's no better way to fly»; Nokia, «Connecting People»; Armand Basi, «Who wants to be conventional?», etc. Hi ha, doncs, un cosmopolitisme banal. Fins i tot diversos anuncis ja s'emeten completament en anglès.

La mirada nacional és cega, exclou la mirada cosmopolita; la mirada cosmopolita inclou la mirada nacional. Evidentment cal escandallar: cal diferenciar entre el cosmopolitisme emancipador i el cosmopolitisme despòtic.

En aquest món globalitzat, el nomadisme i la diàspora hebrea, que havien estat tan condemnats, esdevenen un avantatge.

Sempre, però, encara per a la majoria de la humanitat hi ha unes arrels des de les quals s'estableix el diàleg amb la resta de l'espècie humana. Nussbaum (1996) descriu molt bé com seria un món de «patriotes cosmopolites»:

Les persones acceptarien la responsabilitat ciutadana de vetllar per la cultura i la política al lloc on viuen. Sens dubte molts decidarien passar la vida allà on s'han criat, i aquesta és una de les raons per les quals es conserven i transmeten les pràctiques culturals locals. Però d'altres se n'anirien, i això significa que les pràctiques culturals viatjarien també (com, d'altra banda, sempre han fet). El resultat seria un món en què cadascuna de les formes locals de vida humana seria el resultat de processos d'hibridació cultural persistents a llarg termini.

Ara bé, aquests intercanvis, desitjables, no haurien d'amenaçar la continuïtat de tot un grup cultural. No es pot demanar a un col·lectiu que estigui tan obert als altres fins al punt que deixi de ser ell mateix. La precaució i tot el que calgui són necessaris per impedir que les afirmacions de «nosaltres» esdevinguin exclusions «no als altres» en les nostres societats cada vegada més heterogènies i complexes. Sovint als grups minoritaris, a les nacions minoritzades, se'ls exigeix que es dissolguin, com si fossin els únics obstacles per al diàleg intercultural. És bo el cosmopolitisme quan trenca l'agorafòbia i el tancament de perspectives d'algunes cultures locals, quan permet adonar-se de les limitacions i les aportacions de la cultura d'origen. Però el cosmopolitisme és negatiu quan esperona l'abandó d'aquesta cultura inicial. Aquest dilema entre la cultura pròpia minoritària, asfixiant i compacta, i la cultura més universal, pretesament més oberta al món, està perfectament retratat en un diàleg al conte «Els morts», de *Dublinesos*, de James Joyce, entre una independentista irlandesa, Miss Ivors, i el protagonista central, Gabriel Conroy. Ella li pregunta on passarà les vacances i Gabriel respon «incomodat» que havia pensat anar «a França o a Bèlgica o a Alemanya». I ella li retreu: «I per què va a França i a Bèlgica en comptes de visitar el seu país?»

—Bé— va dir Gabriel—, en part és per a mantenir contacte amb les llengües i en part per canviar.

—I no té una llengua pròpia per a mantenir-hi contacte, l'irlandès?— preguntà Miss Ivors.

—Bé— digué Gabriel—, si es tracta d'això, sap?, l'irlandès no és la meua llengua.

Els seus veïns s'havien girat per escoltar l'interrogatori. Gabriel va mirar a dreta i esquerra nerviosament i va intentar mantenir el bon humor sotmès a unes ordalies com aquelles que feien que el front se li enrojolés.

—I no té el seu país per a visitar —continuà Miss Ivors—, del qual no sap res, la seva gent, i la seva pàtria?

—Oh, si li he de dir la veritat —retorquí Gabriel en sec—, estic tip de la meua pàtria, tip!

(Trad. catalana de Joaquim Mallafre, EDHASA, 1988, p. 195.)

També alguns intel·lectuals catalans estan tips de la seva terra catalana i es lliuren de ple a l'espanyolisme més abrandat. Jo defenso un cosmopolitisme o un europeisme, si voleu, amb els peus ben a terra, un gira al món però torna al Born. Com deia molt gràficament Gilbert K. Chesterton, cal tenir casa per tenir finestres al món (recollit a Cardús, 1996):

[...] és bonic que una casa tingui finestres i que tingui finestres grans, molt grans; és molt bonic poder veure a fora i que entri la llum. Però si les finestres fossin tan grans, el problema és que no tindriem casa. Perquè tinguem finestres convé que hi hagi casa. L'obertura té un límit: per ser oberts hem de poder tancar. Per tant, i aplicant la reflexió al nostre cas [...]. Obertura sí, però obertura des del reconeixement dels propis límits. Obertura cap a fora, però sabent on és dins, que és dir sabem on som. Aquesta societat a la intempèrie és precisament la que desperta pors extraordinàries i la que crea conflictes immensos.

7. Conclusions

He descrit els principals reptes que planteja el desafiament de la interculturalitat i algunes respostes que s'hi han donat. La interculturalitat a Catalunya té aspectes comuns a moltes zones d'Europa i del planeta (la gestió de l'alteritat i de la diversitat) però en té d'especials perquè s'afegeix a un moviment de recuperació i de defensa de la identitat, un component important del qual és la mobilització per la llengua pròpia del territori. En aquest context es corre el risc d'estigmatitzar el nouvingut com a responsable de les limitacions (ja existents). La por genera monstres.

Acabo amb algunes notes que conviden a noves recerques, a noves indagacions. L'aspiració hauria de ser construir un *demos* prou heterogeni per acceptar l'heterogeneïtat i suficientment unificat per garantir l'estabilitat, la coherència, el benestar i la

convivència pacífica (Pardos-Prado, 2006, p. 42). Cal apaivagar les múltiples incerteses de les societats complexes.

1. Es fa urgent conèixer les percepcions de la població envers la immigració, per tal de poder preveure possibles situacions conflictives: l'immigrant, sobretot si és de cultures molt allunyades, esdevé amb facilitat un boc expiatori. Així mateix, és necessari resseguir el discurs de la immigració i sobre la immigració. Es reserva el mot *immigrant* a aquells que han abandonat un territori en condicions precàries, de tal manera que els nouvinguts poden ser segmentats en funció de l'ordre d'arribada. Fins a quin punt la població manté el somni (ja impossible) d'una societat compacta, força homogènia?

2. Així mateix, es fa urgent aplegar i fer circular la ja llarga llista d'experiències d'ensenyament del català per a nouvinguts. En destacaria les activitats proposades per Martínez i Nussbaum (2006). Aquestes autores proposen, en el cas de les parelles lingüístiques, els objectius per als autòctons i per als al·lòctons que segueixen. Per a l'alumnat autòcton:

- Actuar com a agent integrador.
- Comprendre fenòmens d'immigració.
- Conèixer altres realitats socials, històriques, geogràfiques i lingüístiques.
- Practicar l'ús del català en contextos no acadèmics.
- Reflexionar sobre els propis coneixements en llengua catalana i els fenòmens lingüístics.
- Modificar els hàbits d'ús interpersonal del català.
- Practicar la construcció d'un tipus de text escrit (informe).
- Establir contactes personals i afectius amb nois i noies del centre.

Els objectius de l'al·lòcton són complementaris dels de l'autòcton:

- Augmentar les oportunitats d'integració.
- Accedir a nous coneixements respecte de la realitat de Catalunya i de la cultura escolar.
- Millorar la competència comunicativa oral en català.
- Augmentar els coneixements explícits en llengua catalana.
- Reflexionar sobre els propis processos d'aprenentatge del català, sobre les mancances, les dificultats i els avenços.
- Augmentar la disposició per emprar el català en qualsevol context.
- Establir contactes personals i afectius amb nois i noies del mateix centre.

Observem que, a més dels objectius d'augment de competència, n'hi ha que plantegen un canvi en les normes d'ús.

Es fa urgent posar les condicions perquè els barris i les feines no siguin llocs aïllats on s'apleguen els immigrants. No debades la integració cultural és impossible sense un mínim d'integració socioeconòmica. Carbonell (a Vila, 2006, p. 156) ens recorda que per a l'aprenentatge de la llengua és fonamental que les relacions socials donin accés a interaccions en català:

Crec que només la integració possibilitarà que les persones nouvingudes utilitzin la nostra llengua, i difícilment al revés. Raó per la qual no puc estar d'acord amb l'afirmació tan estesa a casa nostra que diu que «el català és la porta d'accés a la integració». El català no en pot ser la porta d'accés, ja que això voldria dir deixar a fora aquells i aquelles que encara no el parlen, la qual cosa aniria en contra dels nostres interessos perquè impossibilitaria, precisament, un aprenentatge que requereix motivació, empatia, desig de comunicació, contextualització, etc. Amb qui practican el català si els deixem a fora? Només amb el mestre i els altres aprenents? El català ha de ser, d'acord amb el símil anterior, la sala d'estar, la cuina, el passadís, el menjador, el dormitori, etc., de la integració. I, fins i tot, la comuna! *stricto sensu*, és a dir, el lloc de tots.

3. Ara per ara el model de política multicultural més adequat per al català és el quebequès, amb una llengua pública comuna al costat d'un respecte escrupolós per totes les altres llengües i cultures. En aquesta política es mira de no encapsular cada grup ètnic en la seva cel·la, un dels riscos de les polítiques anomenades *multiculturals*.

4. Cal, sobretot, un esforç d'imaginació perquè la intel·ligència pugui actuar raonadament sobre l'experiència.

En primer lloc, cal una lluita ideològica constant per esborrar les velles però vigents ideologies contra la diversitat. Encara la diversitat cultural pateix un greu descrèdit. És l'antic i venerable discurs de Babel, segons el qual la pluralitat és un obstacle per al progrés, segons el qual aquest increment de la pluralitat duria inexorablement a la conflictivitat social. En canvi, caldria tenir clar precisament el contrari: la diferenciació cultural garanteix millor l'organització i la comunicació. Les campanyes d'interculturalitat obliguen, doncs, a [re]pensar els costums, fins aleshores evidents, de la societat receptora. I la societat catalana no hi està acostumada.

En segon lloc, cal repetir que, en aquest context, la llengua catalana és fràgil socialment. Els seus reptes actuals (dissolució, devaluació, desintegració, divisió, desaparició, desmobilització) poden ser agreujats o millorats per l'afluència de nova població a les nostres terres. De la nostra capacitat d'acció amb intel·ligència depèn que el desafiament de la interculturalitat sigui una oportunitat o una amenaça. De la

nostra capacitat d'acció amb intel·ligència depèn que la interculturalitat sigui un conflicte desbordat o un conflicte assumible.

8. Bibliografia

- BECK, Ulrich (2005). *Lo sguardo cosmopolita*. Roma: Carocci. [Or. alemany, 2004]
- BOIX, Emili (2000). «Ideologies lingüístiques dels universitaris catalans». A NOGUERO, Joaquim [ed.]. *L'ús del català entre els joves*. Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell, p. 63-75.
- CARDÚS, Salvador (1996). «Nacionalisme i valors». A: ÀLVARO, Francesc-Marc [ed.]. *Valors sota X*. Barcelona: Columna.
- DELGADO, Manuel [coord.] (1996). *La ciutat de la diferència*. Barcelona: Fundació Baruch Spinoza.
- DONATI, P. «El desafío del universalismo en una sociedad multicultural». *Revista Internacional de Sociología*, núm. 17, p. 7-39.
- FAMÍLIA FERNÁNDEZ (2004). *Tot el que sempre has volgut saber sobre Catalunya... i ningú no t'ha explicat mai*. Barcelona: Empúries.
- GEORGEAULT, Pierre; PAGÉ, Michel (2006). *Le français, langue de la diversité québécoise: Une réflexion pluridisciplinaire*. Mont-real: Québec Amérique.
- HOFFMAN, Eva (1989). *Lost in translation: A life in a new language*. Nova York: Penguin.
- KAPUSCINSKI, Ryszard (2006). *Viatges amb Heròdot*. Barcelona: Empúries.
- KYMLICKA, Will (2003). *La política vernàcula: Nacionalismo, multiculturalismo y ciudadanía*. Barcelona: Paidós.
- MAALOUF, Amin (1998). *Les identités meurtrières*. París: Grasset.
- MARTÍNEZ, Matilde; NUSSBAUM, Luci (2006). «Parelles lingüístiques en un IES». A: *Caixa d'eines 03: Llengua, interculturalitat i cohesió social*, p. 74-85.
- NUSSBAUM, Martha C. (1999). *Los límites del patriotismo: Identidad, pertenencia y ciudadanía mundial*. Barcelona: Paidós. [Or. anglès, 1996]
- PARDOS-PRADO, Sergi (2006). *Nacions, valors, immigració: Nous reptes per a Europa*. Barcelona: Fundació Ramon Trias Fargas.
- THOMAS, William; ZNANIECKI, Florian (1984). *The polish peasant in Europe and America*. Urbana: University of Illinois Press. [Editat i resumit per Eli Zaretsky]
- VILA, Ignasi [et al.] (2006). *Llengua, escola i immigració: un debat obert*. Barcelona: Graó.
- ZAPATA-BARRERO, Ricard (2006). *Immigració i govern en nacions minoritàries: Flandes, el Quebec i Catalunya en perspectiva*. Barcelona: Fundació Ramon Trias Fargas.